

Könyvtárban őrzött kódexek minél teljesebb, sokrétű, több tudományszakot érintő feltárása és nyilvános bemutatása továbbra is nemcsak elsődrendű tudományos, hanem nemzeti érdek. – A kiállítást Madas Edit és Knapp Éva nyitotta meg.

KNAPP ÉVA

Nemzeti Erekllyhely az Országos Széchényi Könyvtárban. 2006. július 6-án „Nemzeti Erekllyhely Kiállítótér” néven állandó kiállítás nyílt az Országos Széchényi Könyvtár főbejárati szintjén. A külön erre a célra kialakított helyiségben évente négy, nemzeti öntudatunk szempontjából kiemelkedő jelentőségű dokumentum kerül bemutatásra, pl. a *Halotti Beszéd*, az *Ómagyar Mária-siralom*, a *Képes Krónika*, a corvinák, a *Himnusz* és más irodalmi alapművek kéziratjai.

Számos európai nemzeti könyvtárban létezik hasonló, népszerű kiállítási forma. A Nemzeti Erekllyhely létrejöttében nagy szerepe volt annak az erősödő társadalmi igénynek, hogy az állampolgárok gyakrabban és eredetiben is láthassák a magyar művelődéstörténet kiemelkedő darabjait.

A tárlat a biztonsági tárlóban elhelyezett eredeti dokumentumból, ennek számítógépen végiglapozható digitalizált másolatából és a dokumentumról készült 5–10 perces filmből áll.

A kiállítássorozat nyitódarabja Mátyás király világhírű könyvtárának legdíszesebb példánya, a Philostratus-corvina, amely Philostratus (Kr. u. 3. sz.) athéni szofista és unokaöccse műveit tartalmazza, Bonfini fordításában.

Októberben a Hess-műhelyben megjelent *Chronica Hungarorum*, vagyis a magyar történeti irodalomban *Budai Krónika* néven ismertté vált nyomtatvány (az első Magyarországon nyomtatott könyv) bemutatásával folytatódik a kiállítás.

A kiállítássorozat megnyitóján Hiller István oktatási és kulturális miniszter örvendetesnek tartotta, hogy a nemzeti könyvtár külön erre a célra hozott létre kiállítótérrel. Bereczky Lőránd, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója a kiállítótérben látható, három részből álló modern kárpitkompozíciót méltatta. A Corvin-kárpitokat a Magyar Kárpitművészek Egyesületének tagjai – több mint harmincan – három éves munkával készítették el. Kiemelte, hogy a modern műalkotás színeivel, hangulatával illeszkedik a Mátyás-korabeli kódexekhez.

Az Erekllyhely felavatásával egyidőben „Mítosz és valóság” címmel időszak kiállítás is nyílt a nemzeti könyvtárban, amelynek tárgya a latin nyelvű magyar történetírás Magyarországon a 15–18. században. A kiállítás szorosan kapcsolódik a XIII. Neolatin Világkonferenciához, amelyet augusztusban rendeznek Budapesten és Szegeden.

EKLER PÉTER

Az anderlehti Erasmus-ház újabb sorozata, a „Nugae humanisticae sub signo Erasmi”, 2000–2004. Igazi humanista történet: A reneszánsz, a humanizmus, a filológia és általában a leírt, a nyomtatott betű és a szövegek iránt érdeklődő barátok évente találkoznak azért, hogy egy számkra nagyon izgalmas témáról eszmét cseréljenek. Természetesen nem igazi humanista az, aki nem gondolja úgy, hogy nagyon fontos az, amit ő mond, és az utókor szegényebb lenne, ha nem hagyna nyomot arról a bölcsességről, amit ő maga, és a barátai együtt képviselnek. Ezért legalább jelzés értékűen össze kell foglalni az egy-egy találkozón elhangzottakat. Főként úgy, hogy a tanuló ifjúság és a többi megszállott ténylegesen gazdagodjék, ha „nyomra” akad: ki kell adni egy időszakosan megjelenő füzetet, majd kötetet. Az sem mindegy, hogy hogyan néz ez ki. Ezért – a stúdiomok tárgyának megfelelően – fel kell eleveníteni a 16. század humanista nyomdászainak a forma és a tartalom iránti igényességét. A humanista, mint tudjuk, öntudatos, de ugyanakkor (ál)szerűen is. Ezért elnevezi a sorozatot „kis humanista semmiségek”-nek (nugae humanisticae), keres egy

auctoritast (akinek a jegyében tevékenységét végzi), a köteteket nagyon igényesen megszerkeszti, elegáns formába önti (Joanna Expert munkája), majd kiadja. Néhány kötet után persze elfogy a pénze, amúgy is az ötlet volt a fontos és a tartalom, no meg a vállalkozó világ is felfedezi a sorozatban az eladható árut, így az egész egy professzionális kiadó kezébe kerül (Brepols). Ő majd addig adja ki, amíg a szövegeket formázottan ingyen megkapja, sokszorosítja (lehetőleg közpénzből támogatva, rontva a papír minőségén, mert ugye az nagyon drága), majd eladja. A humanista meg érezze jól magát: szellemességének, szakértelmének nyoma megmarad „aere perennius”.

Éditions, impresssions et traductions des textes humanistes. Éd. par Jean-François GILMONT, Alexandre VANAUTGAERDEN. Bruxelles, 2000. Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 127 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi I./

A kezdő kötet nagyon elvszerűen nem egy nehézkes konferencia akta, hanem három tudós beszélgetés jegyzőkönyve. A kötet szerkezete is az ideából kiindultan alakult: *Limnaria*, *Disputatiunculae*, *Ad usum studiosorum*, *Nugae*, *Index librorum permissorum*. Az illusztrációk helyett a colloquiumokon résztvevők fényképét láthatjuk (az első két kötet után a sorozat szakított ezzel a – kétség-telenül humanista – hagyománnyal).

Magam a humanista fordításokról, ezek jegyzeteléséről, kiadásáról szóló hozzászólások nagyon rövid összefoglalásával nem tudok mást kezdeni, mint egy információs lappal (például, mint a *Nouvelle du livre ancien*, a már megszűnt *In Octavo*, és a *Libellus Guelfelbetanus* híradásaival), vagy mint – ahogy a *Limnariában* a szerkesztők utalnak is rá – a „Moreana” című társasági életről szóló szakmai beszámolókkal. Philippe Noble-nak a humanista fordításról leírt bevezető gondolatai mellett megtudhatjuk, hogy legújabbban milyen irányban gondolkodnak a témában ismert tudósok a világban. Nagyon informatív ugyanakkor Franz Bierlaire kutatási jelentése a belgiumi Erasmus-kutatás irányairól, műhelyeiről és perspektívájáról.

Nekünk magyaroknak külön érdekes a kötetben, hogy az „Ad usum studiosorum” fejezetet, amellyel az érdeklődő egyetemistákat szeretnék a szerkesztők megnyerni a korszak kutatói utánpótlása számára, a módszertani példa Oláh Miklós levelezésének bemutatása. Maria Theunissen-Faider bemutatja Oláht, a Mária királyné helytartói beiktatásáról szóló levelét közli jegyzetekkel latinul és franciául, majd Oláh levelezésének jegyzékét is összeállítja (nem terjed túl a nálunk ismert darabokon, lényegében Ipolyi Arnold kiadásának mutatója). A cél természetesen nem valami új-donság kiadása volt, hanem módszertani tanácsadás a leendő kutatók számára.

A „Nugae” rovat valóban egy kis érdekességet mutat be, Fernand Baudin írását arról, hogy hogyan írunk kézzel, illetve írógéppel, majd a kötetet az anderlehti Erasmus-ház könyvtárának gyarapodási jegyzéke (1994–2000) zárja. Ez a kötet észrevétlen maradt volna, ha formailag nem lenne nagyon szép, a vágott B/5 (francia) formátumban helypazarlóan három hasámban jelenik meg a szöveg és a jegyzetanyag, a „Nugae” fejezet hasonmás kézírás és gépirat. Mindez 90 grammos bouffant editor papíron jelent meg (ezt a minőséget az első két kötetben tudták biztosítani, majd a harmadik 80 grammos lett, a negyedik pedig kommersz papír).

Circuler et voyager. Les index à l'époque humaniste. Éd. par Jean-François GILMONT, Alexandre VANAUTGAERDEN. Bruxelles, 2001. Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 160 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi II./

Talán az első kötet visszhangtalanságából okulva az egyes előadások összefoglalásának terjedelmét megduplázták, már nem egy felkért résztvevő, hanem maga az előadó készítette el őket. Ettől függetlenül sokkal használhatóbbnak látom Reinhard Bodenmann és Jean-François Gilmont

bevezetőjét, amely az egész colloquium koncepcióját adja. Megtárgyalták, hogy a 14–17. században miként alakul ki és át az indexek rendszere: (1) ki készítette őket (a szerző, a nyomdász, egy harmadik személy); (2) mikor készült az index (a nyomtatás során, az első megrendelés-gyűjtés után, függetlenül a kiadástól, a második kiadáskor); (3) miért készültek mutatók; (4) hogyan készültek a mutatók?

Három tanulmány teljes egészében megjelent a kötetben. Alexandre Vanautgaerden az *Adagia* három kiadásában (1508, 1515, 1528) megjelent Erasmus által írt, a mutatókról szóló levél változatairól beszélt, és közölte is ezeket (La lettre d'Érasme sur les index des Adages d'Érasme). Az első kiadás tárgymutatóját a szerző a másodikban kiegészítette a helynevekével, és a harmadik kiadásig folyamatosan részletezőbbé tette az elsőt. Emellett módszertani tanácsokat ad az olvasónak, miképpen tudja használni az indexet, illetve ő maga milyen kiegészítéseket tehet azért, hogy a könyv használatában segítse önmagát. Michail Nasta ugyancsak az *Adagia* különböző, Erasmus által átdolgozott kiadásait vizsgálta, de immár rétorikai szempontok szerint azt keresve, hogy a szöveg elemeinek szervezésében érvényesült-e a szerzőnek olyan szándéka, hogy a szöveg egyre inkább indexálható legyen (Le traitement et la sémiose des loci parémiographiques dans les Adages d'Érasme). Ezen túlmenően a korszak legismertebb rétorikai rendszereinek szerkezetével is (Quintilianus, Boetius: *Τοποι*) összevetette az Erasmus által kialakított index locorumot, bizonyítva, hogy a humanista tudatosan szervezte az ismert rétorikai rendszerek szerint a szöveget, annak nagyobb hatása kedvéért. Isabelle Diu Erasmus egyházatyák szövegeit kiadó sorozatait, illetve ezeknek a különféle tartalomjegyzégeit, mutatóit vizsgálta. A respublica literariától a respublica christiana felé forduló humanista programszerű tudatossággal alkalmazta a kiadások formájának (in 8, vagy in fol.) megválasztásában, illetve az Index operum ... iuxta locos et sententias ... részletességének kidolgozásában azt a szempontot, hogy a megcélzott olvasói kör általa feltételezett olvasottsága milyen volt (La lecture des Pères selon Érasme: du bon usage des index).

A diákoknak szóló szövegkiadás és elemzés (Marie Theunissen-Faidr munkája) ebben a kötetben hallatlanul érdekes: Alberto Pio több helyen kijelentette, hogy a lutheri tanok előzményét Erasmus írásaiban látja. Erasmus írt neki, cáfolva a hallomásból ismert állításokat. Pio is válaszolt, de nem küldte el levelét, hanem több másolatban Rómában köröztette. Jodocus Badius viszont kiadta Párizsban, így Erasmus felháborodott és válaszolt az ebben megfogalmazottakra (In clenchum Alberti Pii brevissima scholia per Erasmum Roterodamum. Un feu d'artifice érasmien). A „Nugae” rovat is szólhatna akár a diákoknak, de persze bárkinek is: Juan Caramuel y Lobkowitz neve ugyanis feledésbe merült még a 17. század kutatói előtt is, jóllehet a polihisztor életműve joggal állítja Athanasius Kircher mellé. Jacob Schmutz a Campagna püspöki székébe eldugott (száműzött) tudós egyik elzártságában írott művének (*Syntagma de arte Typographica*) VIII. fejezetét közli, és elemzi: De Dedicatoria, Prologo et Indice (1664).

Offrir un livre. Les dédicás à l'époque humaniste. Éd. par Jean-François GILMONT, Alexandre VANAUTGAERDEN. Bruxelles, 2004. Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 144 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi III./

Az előző kötet utolsó szövegközlése már átvezet ennek a harmadiknak a témájához. Az ajánlások forrásértéke régóta a különböző szempontú kutatások látókörébe került. Legújabbban a párizsi Institut de Recherche et d'Histoire des Textes humanizmus kutató osztálya indított egy nagyobb sorozatot „Europa Humanistica” címmel, amelynek kötetekben a szövegek áthagyományozásának lényeges elemeire vonatkozó előszavakat közölnek (lásd Ekler Péter ismertetését e sorozat második kötetéről, MKsz 2004. 2. sz. 206–208). A program indítója, Jean-François Maillard annak a brüsszeli konferenciának a szervezője is volt, amelyről a „Nugae humanisticae” harmadik kötetét számol

be. Maillard itt elhangzott előadásának teljes szövege is olvasható a kötetben (*Le rôle de la dédicace et de la page de titre dans la naissance de la critique philologique*). A szerző nagy szövegismerettel rendelkezik, nem meglepő tehát, hogy jól kiválogatott anyag alapján követi végig azt a folyamatot, ahogy az egymást követő, egyre több szövegvariánst figyelembe vevő kiadások előszavai az egyszerű ajánlásból komoly filológiai értekezéssé váltak. Ezek az ajánlások ugyanakkor jelentős könyvtörténeti forráscsoportot is képeznek, hiszen az egyes kódexek sorsára vonatkozó információkat is ezekből ismerjük.

A kötet többi része lényegében forrásközlés, eredeti (spanyol és latin) nyelven, illetve francia fordításban. Francisco Rico és Aline Schulman Miguel de Cervantes *Don Quijote de la Mancha* az olvasóhoz címzett ajánlását adták ki. A könyvsorozat szelleméhez szerintem nem igazodik az, hogy jegyzetek és kommentár nélkül tették. Marie Theunissen-Faider nem így tett, amikor Jodocus Badiusnak Petrus Aegidiushoz, az antwerpeni szenátorhoz irt levelét latinul és franciául közli bő jegyzetekkel és értelmező tanulmánnyal: a levél Erasmus *Parabolae sive Similia* című műve 1516-os kiadásában jelent meg, és értelmezi a művet, mint kivételetet az erasmusi életműben: Josse Bade szerint ugyanis ez az ifjúság nevelésének programja és jó megvalósítása. Emellett, a humanisták többségéhez hasonlóan Badius (és persze Erasmus is) rajongott a szótárakért, illetve az 'e műfajban rejülő lehetőségért, hogy filológiai felkészültségüket megmutathassák. Badius a saját *Vocularum quarundam expositio* című munkája is ilyen, ennek „ajánlása” tulajdonképpen a Petrus Aegidiusnak szóló levél. Marie Theunissen-Faider lényegében Badius szerepébe lép, amikor egy csokornyí ki-fejezést kiválasztva e műből, egyenként alapos jegyzetanyaggal ellátva közli ezeket.

Az „Index librorum permissorum” fejezet most egy nagyon fontos (és ritkán elérhető) segéd-eszközt közöl, Élie Borza munkáját a 16. századi Szophoklész kiadásokról és kommentárokról (*Catalogue des éditions, traductions et commentaires de Sophocle imprimés au XVIe siècle*). 97 kiadást regisztrál a szerző.

Le livre évangélique en français avant Calvin. Études originales, publications d'inédits, catalogues d'éditions anciennes. – The Frech Evangelical Book Befor Calvin. Original Analyses, Nemwly Edited Texts, Bibliographic Catalogues. Éd. par Jean-François GILMONT, William KEMP. Bruxelles, 2004., Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 396 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi IV./

Ebben a kötetben azt a humanista hagyományt is felelevenítik a szerkesztők, hogy az alcímbe elmondják, mennyire újdonságot adnak az olvasó kezébe. Ez az állítás nyilván a történelemben nem mindig volt igaz, most azonban valóban újszerű megközelítéssel, nagyon kevés alkalommal kézbe vett szövegeket magyaráznak, illetve adnak ki a szerzők. A kötetben az egyetlen szerző Jean-François Gilmont, aki európai. A többiek szerte a világban születtek: Guayana, USA, Kanada, Kamerun. Több tekintetben külső szemlélőnek mondhatóak, akik nem csak európai iskolázottsággal bírnak, hatalmas elméleti felkészültséggel, igazi filológiai érzékkel és szándékkal nyúltak a korai francia nyelvű biblikus irodalomhoz (Biblia-fordítások, magyarázatok, egyházatyáknak a bibliai filológiára vonatkozó nézetei francia nyelven). A kötet alapja egy Sherbrookban 1999-ben tartott konferencia anyaga, amelyet kiegészítettek az elemzett szövegek kritikai közlésével.

Ma már közhelyeszerű a magyarországi szakirodalomban és az oktatásban is, hogy a reformáció története nem szűkíthető (még didaktikus okokból sem) reformáció és ellenreformáció történetére. A francia szakirodalom „pre-réforme” kifejezése sem tölthető meg csupán a koldulórendek megjelenésével, illetve a devotio moderna mozgalmakkal. Számos jeles szerző mellett Augustin Renaudet neve emelhető ki, mint aki több könyvében elemezte a 15–16. század fordulóján, illetve a reformáció századának első felében Franciaországban hivatalt viselő felsőpapság műveltségét és

mentalitását, rámutatva, hogy azok a gondolatok, amelyeket Luther tételesen is megfogalmazott azért, hogy az egyház valóban közelebb kerüljön azokhoz, akikért van, sok tekintetben ismertek voltak, és egyirányú cselekvésre sarkaltak az említett körben. Elég itt csak Jacques Lefèvre d'Étaples (Jacobus Stapulensis) tevékenységére utalni. 1985-ben több előadó foglalkozott ennek a kérdésnek könyvtörténeti vetületeivel, nevesen hogy miként alakult át a 14–16. századi egyházi reformtörekvések hatására a franciaországi kánonjogi és a használatban álló szerkönyvek szerkezete (vö. Michel Péronnet, illetve Michel Reulos tanulmányát a *Le livre dans l'Europe de la Renaissance* című kötetben. Ed. par Pierre AQUILON, Henri-Jean MARTIN. Paris, 1988, Promodis). Az anyanyelvűség gall földön a nemzetállam megteremtésének királyi programja, a legjobb humanista hagyomány (a nyelvfilozófia és a philosophia christiana jegyében; lényegében erasmista hagyomány) és a protestáns pedagógiai (ide értve a hitoktatást is) törekvések találkozása miatt tudott olyan erős lenni, hogy a katolikus egyházon belül – Trident előtt és utána is – nem alakult ki lényeges ellenállás ebben a kérdésben. Hogy a most ismertett kötet egyik – számomra – legérdekesebb tanulmányára utalj: René Paquin meggyőzően bizonyítja, hogy az 1542-ben megjelent nyomtatvány, a Biblia és az Egyházatyák anyanyelven való olvasására (*L'exhortation à la lecture des saintes lettres. Avec suffisante probation des Docteurs de l'Eglise, qu'il est licite et necessaire, icelles estre translatee en langue vulgaire et mesmement en la Francoyse*) valóban „a Biblia-olvasás mindenkinek szóló programja” (vö. Péter Katalin kifejezésével), valóban Erasmus *Novum Instrumentum*a több tekintetben szellemi lökést adott ennek a programnak, és azt is, hogy a szerző minden bizonnyal Gérard Roussel volt, Navarrai Margit udvari papja, Oloron püspöke. A szöveg kiadója Étienne Dolet volt, és ezzel tulajdonképpen a kötet két kulcsszereplőjének a nevét is leírtuk: Navarrai Margit és Étienne Dolet. De Paquin tanulmányának filológiai eredményei mellett ne menjünk el ennyire kevés szóval, hiszen ezután még visszatérhetünk a kötet szerkezetére.

Az említett „Exhortation” ugyanis egy olyan kötetben jelent meg, amelyben számos más szöveg is szerepel. Ezek közül három másikat is kiemelünk. Az előbbi témához szorosan kötődik egy másik traktátus a Biblia olvasásának szükségességéről (*Aultre Traicté monstrant, comme on se doit apprestre à la lecture des Escriptions Saintes, et ce, qu'on y doit chercher*). Paquin meggyőzően bizonyítja, hogy a szerző ugyanaz a Roussel, mint az előzőé, szellemi forrása pedig Erasmusnak a *Paraphrases in Novum Testamentum*ához írt ajánlása (1522). Ezt követi a szűznemzéssel kapcsolatos teológiai fejtegetés (*Resolution d'une doute sur un passage de la Sainte Escriptions*), majd Johannes Chrysostomus sermója az isteni gondviselésről (*Sermon de la Providence divine*). A szövegek szerzője, illetve a görög egyházatya szövegének fordítója annak ellenére, hogy a katolikus püspöki kar tagja volt, számos olyan tanítást fogalmazott meg, amelyek Luther, illetve Kálvin tanainak is megfelelnek. Paquin kitér ezután Roussel egyik főműve (*Familiere Exposition du symbole, de la loi et de l'oraison dominicale*, 1550), és előbbi traktátusok szellemi rokonságára, Roussel szentség felfogására (a két fő szentség szerinte a keresztség és az úrvacsora) aláhúzza, hogy Oloron püspöke élete végén Melanchthonnak az augsburgi hitvallás *Apologiájában* megfogalmazott nézeteihez hasonló álláspontig jutott számos alapkérdés értelmezésében. Gondolati forrásai mesterén, Lefèvre-en kívül Erasmus munkáiban találhatóak. Paquin tanulmányánál azért időztem kicsit többet, mert kiváló példája annak, hogyan lehet alapos filológiai apparátussal kimutatni Erasmus műveinek hatását a reformációs törekvésekkel szimpatizáló, illetve a protestáns szerzők munkáiban.

Visszatérve a most ismertett kötet szerkezetére elmondhatjuk, hogy három jelentős személyiség köre épül: Guillaume Farel, Navarrai Margit és Étienne Dolet – no és nyilván, miután az Erasmus-ház kiadványáról van szó, a háttérben mindenütt felbukkan Rotterdami Erasmus egy-egy alapműve. A kötetet a francia nyelven, 1520 és 1550 között megjelent vallási és teológiai könyvek rövid katalógusa zárja igazolva azt, hogy a reformáció anyanyelvűségi programjával párhuzamosan (Fran-

ciaországban), és azt követve (Svájcban és Franciaországban) milyen nagyszámú munka jelent meg. Ez akkor is igaz, ha a megjelent francia nyelvű művek aránya az összes könyvhöz viszonyítottan nem olyan nagy, mint az a németországi könyvpiacra tapasztalható.

Reinhard Bodenmann pontosan ezzel az utóbbi témával foglalkozik Guillaume Farel tevékenysége kapcsán (Farel et le livre réformé français). Ennél persze több ez a tanulmány, hiszen Farel teljes életútját végig kíséri, több bizonytalan anonym kiadvány szerzőjeként azonosítja. Táblázatos kimutatásai Farel műveiről és megjelenési helyeiről kiváló tablók a francia reformáció központjairól, ezek súlyának változásáról, továbbá arról, hogy az egyes kiadók milyen formában vettek át szövegeket a másiktól (sokszor engedély nélkül) a reformgondolatok terjesztési szándékával. Farel elsősorban prédikátor volt. Írott szövegeiben is ez a retorika érvényesül, így a stilisztikai elemek következetes használata vezetett sokszor nyomra a szerzőség tisztázásában. Isabelle C. Denommé és William Kemp is ezzel a gonddal küzdött, amikor mikrofilológiai elemzés alá vetett egy protestáns röpiratot, valószínűsítve azt, hogy ezt is Farel írta (L'Épître chrestienne tresutile (c. 1524) Un écrit de Guillaume Farel? Présentation et édition). A levél közvetlenül az után jelent meg, hogy Lefébvre 1523-ban elkezdte kiadni a francia nyelvű *Újtestamentum* köteteit. Maga a levél is a Szentírás olvasásának és megismerésének a szükségességéről szól, az anyanyelvre való fordításáról és a mise (istentisztelet) latin nyelvűségének elhagyásáról. Ez utóbbi kérdés Wittembergben is éppen a viták kereszttüzében állt Luther és Karlstadt között. Luther is csak 1523-ban adta ki a német keresztelési formulát (*Das Tausbüchlein verdeutscht*). Farelnek egy másik műve, a *Summaire et briefve declaration d'aucuns lieux fort necessaires à ung chascun Chrestien* (1529) értékelését Francis Higan végezte el (Farel's Summaire: The Interplay of Theology and Polemics), elemezve a beszédmódot, és azt a teológiatörténeti környezetet, amelyben a mű megszületett. Az 1525 és 1530 közötti időszak (a Parasztháborútól az Ágostai hitvallásig) különösen fontos a reformáció történetében. Ekkor még a németországi és a helvét, a francia egyéniségei a mozgalomnak naprakészen követték a másik gondolatvilágának változását. Farel a „Summaire”-ben 42 fejezetben foglalja össze a francia hugenotta felfogást a keresztény tanításról megteremtve ezzel azt a kézikönyvet, amelyet francia nyelven csak Kálvin *Institutiójának* 1541-es francia kiadása vált majd fel.

A Navarrai Margit számára készült illusztrált katekizmus, amelyet Myra D. Orth tanulmányából ismerhetünk meg (Reconsidering Radical Beauty: Marguerite de Navarre's Illuminated Evangelical Catechism and Confession) több szempontból fontos könyvtörténeti emlék. Kéziratként a művészettörténeti kutatások figyelmét vonta magára, tartalma pedig a korai franciaországi reformáció kutatóit. Azért, mert a kéziratban szereplő katekizmus és hitvallás (Initiatoire introduction en la religion chrestienne pour les enfants) szövege már protestáns gondolatokat tartalmazott, és a könyv – vélhetően – 1529 után keletkezett. Maga a szöveg keletkezési dátuma is izgalmas filológiai kérdés (Johann Brenz katekizmusának Vincentius Obsopaeus által latinra fordított szövege franciául), de a könyvtörténészeket főként maga az a jelenség érdekli, hogy 1526-ban, a fejlett nyomdai technikával rendelkező Franciaországban a leendő uralkodónak kéziratossá vallásgyakorlati könyvet állítanak elő. A 15. században ez nem meglepő, hiszen nyomtatványokat is díszítettek kéziratként. A francia kéziratosság történetében azonban a 16. században sok olyan példa akad, amikor a frissen elkészült illuminált kódex szolgált a későbbi nyomtatott kiadás alapjául. Maga Myra D. Orth elemezte ezt a jelenséget egy frissen megjelent könyvében (*French Renaissance Manuscripts 1515–1570*. London–Turhout, 2006).

Jean-François Gilmont és William Kemp rövid közleményt szentelt Clément Marot első zsolttárfordítás kiadása datálásának (La plus ancienne édition d'un Psaume traduit par Clément Marot). Marot teljes zsolttárok könyve fordítása csak 1561-ben jelent meg, de Fernando Colombo (a felfedező fia) könyvtárában fennmaradt egy különös, gótikus betűkkel, a lyoni Calude Nourry által nyomtatott hatodik zsolttár (*Domine, ne in furore*) francia nyelvű kiadása, Marot fordításában. A szöveg ismert

volt, mert Margurite de Navarre *Miroir de l'âme pécheresse* című könyvének valamennyi kiadásában is szerepel. Miután Colombo a vásárlás dátumának 1525-öt jegyezte be a könyvbe, a bibliográfiai irodalom így regisztrálta a kötetet, ami lehetetlen, hiszen Marot ekkor még nem viselt olyan tisztiséget, amelyet a szöveg is jelöl. A Nourry-nyomda betűkészletének a vizsgálata, illetve Marot és Marguerite de Navarre kapcsolattörténete segítségével a szerzők a kiadást 1529 év végére datálják (a tulajdonos pedig 1535-ben vehette).

Külön tanulmány együttes foglalkozik két kiadó – Martin Lempereur és Pierre de Vingle – szerepével a protestáns eszmék francia nyelven való elterjesztésében. Luther első francia kiadói Simon de Colines, majd Simon Du Bois voltak Párizsban, Alençonban, majd Bázélban és Strassburgban jelentek meg reformátor szövegek francia nyelven. Kétségtelen azonban, hogy a párizsi nyomdász (Guillaume Le Rouge) veje, az Antwerpenben 1525 és 1536 között aktív Martin Lempereur tette – tehette Habsburg Mária toleranciája okán is – a legtöbbet ezen a téren. Jean-François Gilmont a teljes életpályát bemutató tanulmányban kritikailag számba veszi a kiadó összes kiadványát is (La production typographique de Martin Lempereur). William Kemp a kortárs (1533–1536) genfi és neuchâтели kiadó Pierre de Vingle munkásságát elemezte, megrajzolva azt a szerzői szellemi kört is, amelynek vezéregyénisége Farel volt, de közéjük tartozott Marie d'Ennetière is (La redécouverte des éditions de Pierre de Vingle imprimés à Genève et à Neuchâtel). Ez utóbbit azért említem külön is, mert az ő, és férje Antoine Froment műveiről két tanulmány is szól a kötetben. Isabelle C. Denommé részletesen elemzi ezt a teológiát, amelynek elemei számos ponton azonosak Lutherével, alapjában pedig Farel tanítványnak minősíthetők (La vision théologique de Marie d'Ennetière). Diane Desrosiers-Bonin Marie d'Ennetière az uralkodóknak, különösen Marguerite de Navarre-nak írott előszavai alapján a szerző prédikatori elhivatottságát, illetve reformátor tevékenységét mutatja be (L'épître de Marie d'Ennetière et les dédicaces évangéliques offertes à la famille royale avant 1540). A könyvtermés, amelynek elterjesztésén legális és illegális úron számos kiadó, lelkész és más értelmiségi fáradozott, természetesen módon jutott el más országokba is. James P. Carley a VIII. Henrik könyvtárába eljutott 34 darab alapján joggal állapítja meg, hogy az angol királyi udvarban ez a könyvanyag nem maradt hatás nélkül (French Evangelical Books at the Court of Henry VIII).

A következő kötetek kézirata összeállt, de még nem jelentek meg: *Le page de titre à l'époque humaniste*; *L'auteur à la renaissance*. Bízunk a támogató intézményekben, mert kár lenne, ha ez egyre színvonalasabb sorozat megszüntne.

MONOK ISTVÁN

A magyarországi német nyelvű sajtó feltárásának helyzete.* A történelmi Magyarországon az évszázadok során bekövetkezett betelepítések eredményeképpen négy területen élt összefüggő német nyelvű lakosság: Ezek 1) A Felvidék, 2) a Dunántúl délkeleti része (Tolna, Baranya és Somogy megye), 3) Erdély, elsősorban a szászok lakta városokban, valamint 4) Délmagyarország, a Bácska és a Bánát. Az ezeken a vidékeken lévő nagyobb városok, de különösképpen a fejlett kultúrával, iparral rendelkező szabad királyi városok – beleértve természetesen a fővárossá váló Pest-Budát, majd Budapestet – is rendelkeztek olyan németül olvasó közönséggel (polgári rétegek, értelmiség, a külföldről betelepített iparos elit – ide számítva a szétszórta élők, de szintén németes műveltségű zsidóságot –, amely német nyelvű lapokból akart és tudott információhoz jutni. A magyarországi

* Az 2004. december 10-én az OSZK-ban „A sajtótörténeti kutatások helyzete Magyarországon” című konferencián elhangzott előadás kibővített változata.